

Osman Fikri SERTKAYA

Filologiya elmləri doktoru, professor

Türkiyə Cümhuriyyəti

E-mail: sertkayaof46@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.4.33>

“DEDE KORKUT KİTABİ”NDA METİN TAMİRİ (Bamsam > Bamsım, Çat(ı)r, Dervîş > Keşîş)

Xülasə

“Dədə Qorqud kitabı”nda mətn təmiri

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlənən bəzi sözlərin kontekst daxilində ifadə etdikləri mənalar yenidən təhlilə cəlb olunur. “Dədə Qorqud”un Drezden, vətikan, bursa variantlarında işlənən “Bamsam”, “çatır”, “dərvîş”, “keşîş” kimi bəzi ifadələrin mətn daxilində doğru oxunuş formalarının bərpasına çalışılmışdır.

Məqalədə məhz bu ifadələrin mətn daxilində doğru ifadə formaları təhlilə olunur.

Açar sözlər: Dədə Qorqud, Bamsam, dərvîş, keşîş, dastan

Summary

Osman Fikri Sertkaya

Text revision in “The book of Dede Gorgud”

(Bamsam > Bamsım, Çat(i)r, Dervish > Keshish)

In the article, the meanings expressed within the context of some words used in the language of “Kitabi-Dade Gorgud” are re-analyzed. An attempt has been made to restore the correct reading forms within the text of some expressions such as “Bamsam”, “çatır”, “dervish”, “keshish” used in the Dresden, Vatican, Bursa versions of “Dede Gorgud”.

The correct forms of expression of these expressions within the text are analyzed in the article.

Key words: Dede Gorgud, Bamsam, dervish, keshish, epic

Резюме

Осман Фикри Серткая

Восстановление Текста в «Книге Деде Коргуд»

(Бамсам > Бамсим, Чат(ы)р, Дервиш > Священник)

В статье заново анализируются значения, выраженные в контексте некоторых слов, используемых в языке «Китаби-Деде Горгуда». Была сделана попытка восстановить правильные формы чтения в тексте некоторых выражений, таких как «Bamsam», «chatır», «dervish» и «keşîş», используемых в дрезденской, ватиканской и бурсинской версиях «Даде Горгуда».

В статье анализируются правильные формы выражения этих выражений в тексте.

Ключевые слова: Деде Горгуд, Бамсам, дервиш, священник, эпос

1. Metinler:

¹⁰Sen oğluñı **Bamsam** dèyü oğşarsın¹.
 Bunuñ adı ¹¹boz ayğırlı **Bamsı Beyrek** olsun.
 Adını ben dèdüm ¹²Yaşını Allah vèrsün dèdi.

⁸Senün oğluñ adı **Bamsam** dèyü oğşarsın.²
 Bunuñ adı {Bunuñ} boz ayğırlı **Bamsı Baryek** olsun.
 Adını ben vèrdüm ¹²Yaşını Həq ta'ā [allah] vèrsün dèdi.

¹⁰Sen oğluñı **Bamısam** dèyü ¹¹oğşarsın.
 Bunuñ adı boz ayğırlı **Bamısı Bayrek** olsun.
 Adını ben vèrdüm ¹²Yaşını Allah vèrsün dèdi.³

2. Açıklamalar:

Üniversite öğrenciliğimiz esnasında Prof. Dr. Ali Nihâd Tar-lan'dan “metin tamiri” dersini okumuştuk. Bu derste bir beyitte yanlış yazılan bir kelimeyi veya bir ibareyi anlamına göre düzeltmeyi öğrenmiştik. Bu düzeltmelerden birisi 1967 haziranında girdiğim eski Türk edebiyatının sertifika sınavında karşıma çıktı. Anlatayım.

Sertifikanın yazılı sınavını geçmiştim. Sıra üç profesörden Prof. Fahir İz, Prof. Dr. Ali Nihâd Tarlan, Prof. Dr. Abdulkadir Karahan) gireceğimiz sözlü sınavı gelmişti. Sözlü sınav 328 numaralı dershanede yapılıyordu. Sıra bana geldi. Prof. Fahir İz hocam beni çağırdı. Yanında asistanı Günay Alpay-Kut oturuyordu. Hocanın önünde de kendi kitapları duruyordu. “Bir kitabı seç” dedi. Seçtim. “Her hangi bir sahifeyi aç” dedi . Açtım. “İlk gazeli hazırla” dedi. Metne baktım, Bâ-kî'nin liseden beri bildiğim tanınmış bir gazeli. “Okuyayım mı hocam” diye sordum. “Hayır” dedi. “Her kese bir dakika metni hazırlama zamanı veriyorum”. Ben de bir boş kağıdı araya koyup kitabı kapattım. Bir dakika kadar bekledik. Birbirimize baktık. Fahir Bey “oku bakalım” dedi. Gazelin vezni mef'ûlû fâilâtü me-fâilü fâilün idi. Ben de vezine uygun olarak gazeli okumaya başladım.

*Fermân-ı 'aşka cân ile **dür** inkiyâdumuz*

*Hükm-i kazâya zerre kadar **yok** inâdumuz.*

Bu ilk beyti okuyunca “beyti açıkla” dedi. Ben de “hocam önce metin tamiri yapıp ilk mısrada yanlış okunan bir kelimeyi düzelteyim. Sonra açıklayayım” dedim. Hoca şaşırdı.

¹ Dresden yazması 75/10-12.

² Vatikan yazması 70a/8-9. ME Tıpkıbasım 25. s.

³ Bursa yazması 61/10-12.

Çünkü kitap kendi hazırladığı kitap. Ben de şöyle açıkladım. İlk mısırada “cân ile **dür**” okunmuş. “**dür**” yerine “**var**” okun-malı idi ki Bâkî tezat san’atını gerçekleştirmiş olsun. Ben beyti “Aşkın fermanına cân ile bağlılığımız **var**. Kazanın hükmüne ise zerre kadar inadımız **yok**” şeklinde anlıyor ve Bâkî’nin “**yar-yok**” kelimeleri ile tezat san’atını yaptığını düşünüyorum” dedim. Fahir Bey kitabını elimden aldı. “Bakî yazmalarından kontrol ettin mi” diye sordu. Ben de “Süleymaniye ve Topkapı Sarayındaki yazmalardan kontrol ettim. “**var**” yazılı dedim. Osman! sana öğreteceğimizi öğretmişiz. Çıkınız. Sınavınız bitmiştir” dedi. Ben “Sinan Paşa’dan okutmayacak mısınız? diye sordum. “Bütün yıl okudun ya” diye cevap verdi. Oradan geçip Prof. Dr. Ali Nihâd Tarlan’ın önüne oturdum. ...

Ben yukarıda verdiğim Bâkî’nin beyitinde metin tamiri yaptım. Meslek hayatımda çeşitli metinlerde başka metin tamirleri de yaptım. Şimdi Dede Korkut Kitabı’nın yazma-larında geçen bazı kelime ve ibâreleri metin tamiri bilgisi ile düzeltmek istiyorum.

3. İlk kelime **bamsam** kelimesidir. Ancak önce **Bamsı** unvanının Doç. Dr. Hülya Uzuntaş tarafından yapılan “Dede Korkut Kitabı’ndaki “Bamsı” Unvanı Üzerine”¹ adlı araştırmasını özetleyelim. Sonra kendi açıklamamıza geçelim. Çince “Kral, Bey” anlamına gelen kelime 王 **Wang** = **Waŋ** kelimesidir. Bu kelime Türkçenin Doğudaki lehçeleri olan Uygur, Özbek Türkçelerinde **On** şeklinde gelişmiştir. Moğolcada ise kelime başı **w-** ünsüzünün olmaması, dolayısıyla bu ünsüzün **b-** sesine dönüşmesi ile kelime **Baŋ** şeklinde görülür (Rybatzki, 2006: 123a). **Baŋ** kelimesinin sonundaki **ŋ-** sesi de Batı Türkçesinde *Köŋlek* > *Gömlek*, *Toŋuz* > *Domuz*, *Meniŋ* > *Benim* gibi şekillerde görüldüğü üzere **-m** olarak gelişmiştir. Dolayısıyla Çince **wang** = **Waŋ** kelimesi Çince Moğolcaya geçerken önce **w-** > **b-** ünsüz değişmesine uğrayacak, Moğolcadaki **baŋ** şekli de İlhanlı Moğolcası’ndan Batı Oğuzcasına geçerken **-ŋ** > **-m** değişmesi ile **bam** şeklini alacaktır. Yani Kelimenin Doğu Oğuzcasında gelişen şekli **On**, Batı Oğuzcasında gelişen şekli ise **waŋ** > **baŋ** > **bam** dır. “Oğul, oğlu” anlamına gelen 子 **tzü** kelimesi ise Eski Uygur Türkçesi’nden itibaren Türkçede **-sı/-si** şekillerinde **tıtsı** (~ **tetse**) “öğrenci” (Wilkens, 2021: 710a), **tensi** ~ **tinsi** “göğün oğlu” gibi kelime-lerde görülür. Dolayısıyla Batı Oğuzcasında gelişen **bam+sı** kelimesi “Bey’in oğlu, Prens” anlamlarına gelen Çince > İlhanlı Moğolcası’ndan bir alıncı olup **bam-sı begrek** > **bamsı beyrek** şeklinde bir ikileme olarak kullanılmıştır.

Buna göre Bay Bora Bey’in oğlunu severken kullandığı keli-menin **Bamsı-m** olması gerekir. Bu kelimenin Dresden ve Vatikan yazmalarında **Bamsım** yerine **Bamsam** diye yazılması, Bursa yazmasında ise kelimenin **Bamısam** şeklinde harekelenmesi müstensihlerin yanlışlığıdır. Müstensihler keli-meyi bilmedikleri do-

¹ Hülya Uzuntaş, “Dede Korkut Kitabı’ndaki ‘Bamsı unvanı üzerine”, *Türkmen Bilgesi Yusuf Azmun’a Armağan*, Ankara, 2022, s. 528-534.

layısıyla da tanıyamadıkları için yanlış istinsah etmişlerdir. Dede Korkut Kitabı'nda doğru cümle-lerin şöyle geçmesi gelekirdi. “*Sen oğluñı **Bamsım** dèyü¹¹ oñsarsın. Bunıñ adı boz ayğırılı **Bamsı Beyrek** olsun. Adını ben dèdüm Yaşını Allah vèrsün*” dèdi.

4. Dede Korkut Kitabı'nda “gölgelik” anlamına gelen bir Hintçe kelime vardır. Sanskritçede, okunuşu **çatra** imlâsı ise **chattra** “gölgelik” anlamlı olan kelime Hintçeden Moğolcaya geçerken son seste kelimenin artikkelini gösteren **-a** sesinin düşmesi ile **çatr** şeklini almıştır. Kelimenin İlhanlı Moğolcası aracılığı ile Dede Korkut Kitabı'nın kelime kadrosuna **çatır** چتر imlâsı ile dahil edildiği anlaşıyor. Dede Korkut Kitabı'nda metnin geçtiği iki cümle şöyledir: “*Böyle degeç Kazan Beg eydür: Menden ne dilersin? **Çatırlı otak** mı dilersin? Kul karavaş mı dilersin? Altun akça mı dilersin? Vereyim dedi*”. (57a/1-2). Kelimenin geçtiği ikinci cümle ise tamir edilerek tamamlanmıştır. **Çatır[lı] otag ala sayvan dikdürdi**. (38b/11)

1938'de Orhan Şaik Gökyay **çatırlı** چترلی imlâsını **çatır mı** şeklinde tamir ederek okumuştur. “*Böyle degeç Kazan Beg aydur: Mere delü ozan, dile menden ne dilersin? **çatır mı** otak mı dilersin?*” (1938, s. 41); “***çatır** otag ala sayvân dik-türdi*”. (1938, s. 27). Yayınının Lûgatçe'sinde ise (s. 132b) **çatır** okuduğu kelimeyi “**Çatır** -Çadır (İd. 42; Kâş. I. 340; Lh. 332; Ş 146.) şeklinde anlamlandırmıştır.

1958'de ise Muharrem Ergin ibarenin geçtiği cümleleri “**Çetir** otag ala sayvan dikdürdi”. (D 73/11); ve “*Böyle diğec Kazan Big aydur: Mere delü ozan. Menden ne dilersin? **Çetirli otak**-mı dilersin? Kul karavaş-mı dilersin? Altun akça-mı dilersin? Vireyim dedi*” (D 110/13-111/2) şeklinde okumuştur. Ergin'in **çatırlı** kelimesini **çetirli** şeklinde ince sıralı olarak okuduğu görülüyor. Yayınının İndeks'inde ise **çetir** okuduğu madde başını “Çadır” (krş. çadır) 73/11 ve **çetirli** 111/1 şeklinde anlamlandırdığı görülüyor. Erginin de kelimenin menşeyinden haberdar olmadığı anlaşıyor.

2016'da Sadettin Özçelik bu cümleleri “**çetir[li] otag, ala sayvân dikdürdi**” (D 57a/13-58a/1-2); “*Böyle degeç Kazan Beg eydür: Mere delü ozan, menden ne dilersin? **Çetirli otak** mı dilersin? Kul karavaş mı dilersin? Altun akça mı dilersin? Vereyim*” dèdi.” (D 57a/13-57b/1-2) şekillerinde okumuştur. Yayınının “Dizin”inde de **çetir** okuduğu madde başını “**çetir** (<Far. çetr) çadır güneşliği; ç.-li (D 38b/11-57b/1) şeklinde anlamlandırmıştır. (s. 823b).

Harekeli Bursa yazmasında 60/8 ile 87/11'de kelimelerin **çatır** چتر ve **çatırlı** چترلی şekillerinde harekelendiği görülüyor.

Metni Dede Korkut Kitabı'nda şöyle okumak ve anlamak gerekiyor. “*Böyle degeç Kazan Beg eydür: Mere delü ozan, menden ne dilersin? **Çatırlı otak** mı dilersin? Kul karavaş mı dilersin? Altun akça mı dilersin? Vereyim*” dèdi.” Böyle dediği zaman Kazan Beg sordu. “Mere deli Ozan! Benden ne istiyorsun? **Göl-**

gellikli otağ mı istiyorsun? Kul (erkek) karavaş (kadın) hizmetkâr mı istiyorsun? Altın akça mı istiyorsun? (Söyle!) Vereyim dedi.

Nâşirlerin “gölgelik” anlamında **çetir** okudukları kelimenin aslı kalın sıralı olduğu için kelimeyi **çatır** şeklinde kalın sıralı olarak okumak ve kökenini de Farsça yerine < İlhanlı Moğolcası < Hintçe olarak göstermek gerekiyor. Ayrıca kelimenin Dede Korkut Kitabı’ndaki anlamını da “Otag girişine yapılan gölgelik” olarak anlamlandırmak gerekiyor.

Eski Türkçe’nin Uygur devresi metinlerinde **kuşatri köligelik** (Altın Yaruk ve M. N. Bitig) şeklinde ikileme olarak kullanılan kelimenin ilk unsuru olan Skr. **chattra** kelimesi Toharca B’ye **kuşatra** olarak geçmiştir. Toharca B’den de Eski Uygur Türkçesi metinlerine **kuşatri** şeklinde geçen kelime ikileme olarak **kuşatri köligelik** ibaresinde görülüyor.

- *Yapırgak ot öze kuşatri köligelik etip yaratıp* “Yaprak ile gölgelik (çardak, hayma) edip yaratıp” (Altın Yaruk, 693/24).

- *bulut teg bra asqug kuşatri köligelik altınında oturup altunlug küvrüg tokiyurlar* “Bulut gibi (olan) gölgelik altında oturarak altın kakmalı davul çalıyorlar (BTT IX, s. 98 ve s. 100 = MNB 140a/2-3 ve 30-31; 224a/14-15).

Orta Hintçe **padaka** “çardak” kelimesi Sogdçaya **pr’** olarak geçmiş ve çeşitli nâşirler tarafından da **pra, bra, brä** gibi şekillerde okunmuştur. Kelime Sogdçadan Eski Türkçeye geçmiş ve **askug** kelimesi ile birlikte ikileme olarak **pra askug ~ bra askug** şekillerinde kullanılmıştır. (bk. **bra askug** MNB ve ETŞ’nde.) Kelimenin ikileme olarak kullanıldığı bir şekil de **bra kuşatri** örneğidir. (bk. **pra kuşatri öze** “gölgelik ile” (AY 342).

Sogdça **pr’** kelimesi Sogdçadan Farsçaya **bâr** şeklinde geçmiş ve Farsça -**gâh** ekini alarak **bârgâh** şeklinde ve “gölgelik” anlamıyla kullanılmıştır. Farsça **bârgâh** kelimesi aynı okunuş ve anlam ile Türkçede de kullanılmıştır. (Bk. MSK, 2017, 93:11 barigah maddesi).

Gölgelik anlamında olan başka bir Farsça kelime **sâyebân**’dır. Dede Korkut Kitabı’nda **şayvân, ala şayvân** gibi örneklerde geçer.

Osmanlı Türkçesi’nde kadınları güneşin ışıklarından koruyan gölgeliğe **şemsiye** denilmiştir. Arapça **şems** “güneş” kelime-sinden Osmanlı Türkçesi’nde türetilen **Şemsiye** kelimesi “günşlik, gölgelik ve yağmurluk” olarak kullanılmıştır.

Süer Eker 17 Nisan 2023 saat 12:00 civarında Facebook’da verdiği “Şemsiye deyip geçmeyelim” başlıklı yazısında konuyu değerlendirmiştir.

İtalyancada kullanılan **Ombrello** ‘gölgelik’ âlet adı **umbra** “gölge” kelimesinin küçültme şekli imiş. İngilizcedeki **Umbrella** kelimesi de İtalyancadan İngilizceye alınmış. Fransızcada ise **Para+pluie** yağmurdan koruyan âletin adı imiş. Almancada da yağmurdan koruyan âletin adı **Regenschirm** imiş.

Türkmen Türçesi ile Özbek Türkçesi’nde Farsçadan alınan sâyebân > sayvân “gölgelik” olarak kullanılırken, Kazak Türkçesi’nde **Kolşadır** “el çadırı”, Ta-

tar Türkçesi'nde ise **Şatır** “çadır” kelimesi kullanılıyormuş. Kazak Türkçesi ile Tatar Türkçesi'nde kullanılan **Şatır** kelimesinin Skr. **chattra** kelimesi ile olan ilişkisi incelenmelidir.

5. Kara tonlu **dervişlere / keşişlere** nezirler verdim.

“Derse Han ile âilesi hakkında son bilgiler ve metinde geçen *kara tonlu derviş, sayvan, asanmış idi* gibi kelimelerin yeniden anlamlandırılması üzerine” adlı bildirim *Dünya Kültür Mirası Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu (26-27 Nisan 12019, Bayburt, Bildiri Kitabı)*, Bayburt 2019, s. 31-40'da yayımlanmıştı. Aynı yazı *Dede Korkut Kitabı Üzerine Araştırmalar ve İncelemeler*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Ekim 2020, s. 223-229'da da yayımlanmıştı.

Bu bildirimde Derse Han'ın turani Orbelli // Orbelian âilesine mensup olduğunu, Derse Han'ın iki kez evlendiğini, ilk eşi olan Aruz Hatun'dan üç oğlu olduğunu, eşinin ölümü üzerine ikinci olarak Karabağ Knyazı Celâl Atabey'in kızı Mina Hatun ile evlendiğini. Mina Hatun'dan da ilki oğlan, ikincisi ve üçüncüsü kız olmak üzere üç çocuğu daha olduğunu, oğluna büyük babasına hürmeten Calâl adının verildiğini, Dede Korkut Kitabı'nda anlatılan oğlanın boğayı öldürmesi üzerine de Dede Korkut'ın gelerek ona Boğaç unvanını verdiğini söylemişim.

Kaynakların belirttiğine göre Derse Han Hristiyanlığı kabul eden bir Türkür. İkinci eşi de hristiyanlığı kabul eden ve Kıpçak Türklerinden olan Mina Hatun'dur. Müslüman olmadığı için Oğuz kadınları onu dışlamış ve adını anmamış, ondan bahsederken de “Derse Han'ın hatunu” demişlerdir. Derse Han'ın hatunu Oğuzca yanında Kıpçak Türkçesi ile de konuşmaktadır. Bu bilgilerden sonra konumuza dönelim.

Derse Han'ın 40 kişilik maiyeti ikinci plana düştükleri zaman oğlu Boğaç'ı babasına kötülerler. “Oğlun seni öldürecek” derler. Derse Han da bu sözlerle kanarak av esnasında oğlunu oklar. Av dönüşünde dönenler arasında oğlunu göremeyen Derse Han'ın hatunu

“Kuru kuru çaylara suvci saldım
Kara tonlu dervişlere nezirler verdim
Aç görsem toyurdum,
yalıncak körsem tonatdım”

cümleleri ile başlayan soylamasında Derse Han'dan oğlunu sorar.

Azerbaycanlı araştırmacı Vahid Zadaoğlu Adilov, soylamanın ilk mısraındaki bazı kelimelerin etimolojik kökenini yaparak cümleyi diğer nâşirlerden farklı bir şekilde açıklar. İlk mısrada geçen **kuru** kelimesinin Eski Türkçe'deki **kurug** > **kuru** kelimesinden gelmediğini, kelimenin Eski Türkçedeki **kur-** “coşmak, taşmak” fiilinden **-gu** eki ile yapılan bir isim olduğunu, *Kutadgu Bilig* ile *Dîvânü Lugatî't-Türk*'te geçen **kurgu** kelimesinin Batı Oğuzcasına **kurgu** > **kuru** şeklinde geçtiğini, dolayısıyla **kurug** elimesinden gelen **kuru** kelimesi ile karıştığını, bu kelimenin anlamının “coşkun, taşkın” olması gerektiğini, **suvci** kelimesinin İlhanlı Moğolca-

sından Batı Oğuzcasına geçtiğini ve anlamının “köprü” olduğunu, **salmak** fiilinin ise Batı Oğuzcasında “inşa etmek, kurmak, yapmak” anlamına geldiğini söyleyerek “*Kuru kuru çaylara suvci saldım*” cümlesini “Coşkun, taşkın akan çaylara köprüler yaptırdım” şeklinde olmasını açıklar ki bu açıklaması doğrudur. Şöyle ki:

Yeni bulunan Kumbed yazmasının 55. sayfasının 13.-14. satırlarındaki

¹³*Ahar çaylar üstine körpi salım*

¹⁴*Kalmışlaruñ elin dutım*

Yalanaclaruñ sırtın örtim

“Akar sular üstüne köprü yapayım.

Âcizlerin elinden tutayım.

Çıplakların sırtını örteyim”¹

cümleleri Derse Han’ın hatunu’nun Derse Han’a hitaben “aç görsen toyurgıl, yalıncağ görsen tonatgıl” cümlelerine benziyor.

Gelelim soylamanın “*Kara tonlu dervîşlere nezirler verdim*” şeklindeki ikinci mısraına.

Derse Han’ın hatunu satırın sonunda “nezirler vèrdim” diyor. Bu ibarenin Osmanlı Türkçesindeki şekli “adıklar adadım” şeklindedir. Şimdi soralım. Derse Han’ın hatunu kimlere nezirler veriyor? “Kara tonlu dervîşlere”. Bun bu güne kadar hiçbir metinde dervîşlerin “kara tonlu” yani “siyah giysili” olduklarını görmedim, okumadım ve duymadım. Bana göre “Kara giysi” giyen adamlar Hristiyan din adamlarıdır. Dolayısı ile Hristiyan dinine mensup Derse Han’ın hatununun ifadesi “*Kara tonlu keşîşlere nezirler verdim*” şeklinde olmalıdır. Ancak bir el metne müdahale ederek **keşîş** kelimesini dervîş şeklinde değiştirmiş, böylece Dede Korkut Kitabı’nda “İslamlaştırma = islamizasyon” yapmıştır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azmun Y. Dede Korkut’un Kümmet Yazması. İnceleme, Metin, Çeviri, Sözlükçe, Dizin, İstanbul, Ocak 2024.

2. Uzuntaş H. “Dede Korkut Kitabı’ndaki ‘Bamsı unvanı üzerine”, Türkmen Bilgesi Yusuf Azmun’a Armağan, Ankara, 2022, s. 528-534.

¹ Yusuf Azmun, *Dede Korkut’un Kümmet Yazması. İnceleme, Metin, Çeviri, Sözlükçe, Dizin*, İstanbul, Ocak 2024, s. 71 ve 131.